

Marko Marila

Johdattelevia huomioita arkeologian spekulatiiviseen tieto-oppiin

Lectio praecursoria 22.2.2020

“Emme tiedä mitä tapahtuu, missä tapahtuu, milloin tapahtuu tai miksi tapahtuu, mutta tiedämme, että jotakin tapahtuu.” Jotakuinkin näin luonnehti Suomen pronssikauden tutkimukseen liittyviä ongelmia kustokseni, arkeologian professori Mika Lavento reilut kymmenen vuotta sitten. Kymmenen vuotta sitten minä olin vasta-aloittanut arkeologian opiskelija ja kesti jonkin aikaa, ennen kuin ymmärsin professori Lavennon sanojen syvällisemmän merkityksen. Sen lisäksi, että ne kuvaavat tutkimusaineiston vähäisyyden vuoksi vaikeasti tutkittavana pidettyä suomalaista pronssikautta, ne kuvaavat osuvasti sitä tunnetta, joka liikuttaa ja motivoi jokaista muinaisuudesta kiinnostunutta tutkijaa. Vaikka me arkeologit tiedämme menneisyydestä yhtä sun toista, tiedämme myös, että on paljon asioita, joita emme tiedä. Ja näin siitäkin huolimatta, että menneisyyttä koskeva tietomme lisääntyy jatkuvasti. Lisääntyvän tiedon kummallinen erikoisuus onkin, että sen myötä kasvaa myös avointen kysymysten määrä.

Englanninkielisessä väitöskirjassani *Introductory Notes to a Speculative Epistemology of Archaeology* en tutki pronssikautta tai mitään muutakaan tarkasti rajattua arkeologista aikakautta, kohdetta tai aineistotyyppiä. Väitöskirjani, jonka otsikon voisi suomentaa muotoon *Johdattelevia huomioita arkeologian spekulatiiviseen tieto-oppiin*, kuuluu arkeologian historian ja filosofian alaan. Tämä tarkoittaa sitä, että arkeologisen menneisyyden sijaan tutkin arkeologiaa

itsessään, eli pääasiassa sitä, miten arkeologit ovat eri aikoina luonnehtineet arkeologiaa tieteenalana? Olen kiinnostunut siitä, miten arkeologien käsitys oman tieteenalansa pohjimmaisista kysymyksistä on muuttunut niiden noin 150 vuoden aikana, jona arkeologia on nykymuodossaan ollut olemassa.

Yksi tällaisista pohjimmaisista kysymyksistä koskee arkeologisen tiedon muodostumista: miten arkeologi johtaa menneisyyttä koskevaa tietoa kaikesta siitä arkeologiseksi mielletystä aineistosta, joka on säilynyt meidän päiviimme? Kysymykseen arkeologisen tiedon muodostumisesta sisältyy yksi iso ongelma. Eräässä mielessä arkeologi ei koskaan havaitse itse menneisyyttä, vaan ainoastaan menneisyyden materiaalisia jäänteitä. Koska menneisyyttä ei voi nähdä, menneisyyden tapahtumat pitää jollakin tavalla järjelemällä päätellä säilyneistä arkeologisista jäänteistä. Eli kun nyt puhun arkeologisen tiedon muodostumisesta, en viittaa niihin lukuisiin teknisiin menetelmiin, joita arkeologeilla on käytettävissään, vaan arkeologialle tyypillisiin päättelyn muotoihin.

Arkeologit ovat eri aikoina kehitelleet erilaisia luonnehdintoja siitä, miten arkeologinen päättely etenee. Kun tarkastellaan arkeologian historiaa pitkänä jatkumona 1800-luvun loppupuoliskolta näihin päiviin saakka, arkeologista päättelyä koskevat luonnehdinnat näyttäsivät jakavan arkeologit karkeasti kolmeen kategoriaan. Ensimmäisen kategorian muodostavat ne arkeologit, joiden mielestä arkeologi ei tarvitse tutkimuksen avuksi minkäänlaista filosofista

tietämisen teoriaa. Jäänteet eli faktat puhuvat puolestaan, ja arkeologinen tieto lisääntyy automaattisesti, kun arkeologisten löytöjen määrä lisääntyy. Tällaisen tieto-optimistisen palapelimallin mukaan menneisyyden kokonaiskuva hahmottuu ennen pitkää itsestään, kunhan kaikki menneisyyden palat vain saadaan kerättyä talteen.

Toisen kategorian tutkijat ovat menneisyyttä koskevan tiedon mahdollisuuden suhteen paljon varautuneempia ja saattavat jopa todeta, että koska arkeologinen aineisto on olemassa vain tässä ajassa, kaikki arkeologinen tieto on lopulta oman aikamme ja omien teorioidemme värittämää spekulatiota. Emme voisi siis ikinä tietää varmaksi, mitä menneisyydessä on tapahtunut tai mitä esimerkiksi jokin esine tai symboli on tarkoittanut menneisyyden ihmisille.

Hedelmällisimmät käsitykset arkeologisen tiedon muodostumisesta asettuvat varmasti jonnekin näiden kahden tietokäsityksen välimaastoon, joka on kolmas kategorioista. On selvää, että arkeologisesti oleellisten havaintojen tekemiseen tarvitaan jonkinlaisia tietoteorioita, mutta samalla näyttäisi siltä, että emme voi teoretisoida aivan mitä haluamme. Arkeologiset esineet siis muokkaavat teorioitamme siinä missä teoriamme vaikuttavat siihen, minkälaista aineistoa pidämme oleellisena. Näin tieto lisääntyy pikkuhiljaa eräänlaisena arkeologisten aineistojen ja arkeologisten teorioiden vuoropuheluna, ja arkeologin vastuulle jää kehittää teorioita, jotka takaavat mahdollisimman hedelmällisen vuoropuhelun.

Nämä mallit näyttäisivät ensisilmäyksellä tarjoavan riittävät eväät arkeologisen tiedon muodostumisen tarkastelulle. Niiden pohjalta voisi todeta, että aineistoa lisäämällä ja parempia havaintomenetelmiä ja teorioita kehittämällä menneisyyttä koskeva tieto lisääntyy pikkuhiljaa, kunhan pysymme riittävän kriittisinä sen suhteen, mikä on totta ja mikä ei. Näkemykseen tiedon vaiheittaisesta lisääntymisestä liittyy olennaisena se ajatus, että tietoehtotelmillä eli arvauksilla, hypoteeseilla, teorioilla ja spekulatioilla on korkeintaan niin sanottua *heuristista* arvoa, eli että ne mahdollistavat uuden tiedon

syntymisen silloin, kun löydetään jotakin odotamatonta. Spekulaatio mahdollistaisi siis sen, että jollekin ilmiölle niin sanotusti temmataan tuulesta mahdollinen selitys, jonka todeksi osoittaminen kuitenkin vaatii uuden todistusaineiston löytämistä.

Pitkässä juoksussa arkeologinen spekulatio siis pyritään eliminoimaan osoittamalla menneisyyttä koskevat arvaukset joko tosiksi tai epätosiksi. Mutta mikä voisi olla spekulatiion merkitys tai arvo arkeologiassa, jos sitä ei pyritäisikään järjestelmällisesti poistamaan, vaan sen sijaan säilyttämään tai jopa korostamaan? Tämä on väitöskirjani tutkimuskysymys. Jotta spekulatiion eliminointi olisi alun perinkin mahdollista, meidän pitäisi tehdä yksi olevaisuuden perimmäistä luonnetta koskeva oletus. Tämän oletuksen mukaan on olemassa rajallinen määrä selkeästi havaittavia ja tietämisen tavoista riippumattomia ilmiöitä, joilla – olivatpa ne sitten arkeologisia esineitä tai alkeishiukkasia – on kyky osoittaa spekulatiot joko tosiksi tai epätosiksi. Käsitys ilmiöiden selvärajaisuudesta ja rajallisuudesta on osoitettu viimeisen sadan vuoden aikana harhaanjohtavaksi niin kvanttifysiikassa kuin kriittisessä feminismissäkin, mutta jostakin syystä se elää arkeologiassa. Yleisen käsityksen mukaan arkeologit yksinkertaisesti löytävät jo olemassa olevia arkeologisia jäänteitä. Käsitys arkeologiasta menneisyyden löytämisestä synnyttää kuvan toiminnasta, joka on sitä objektiivisempaa mitä tarkempia käytettävissä olevat havainto- ja tutkimusmenetelmät ovat. Tämä on totta, mutta ei koko totuus.

Väitöskirjassani tärkeänä lähtökohtana ja taustaoletuksena minulla on, että arkeologi ei koskaan vain löydä menneisyyttä, vaan hän tulee löytäessään samalla osaltaan luoneeksi tutkimuskohteensa. Esimerkiksi jokainen arkeologista kaivamista kokeillut tietää, miten vaikeaa se on. Ilmiöiden väliset rajat ovat toisinaan niin epämääräisiä, että on mahdotonta sanoa varmaksi, missä yhden toiminnan jättämä jälki päättyy ja missä toisen toiminnan jättämä jälki alkaa. Missä esimerkiksi kovaksi tallattu ja lattiaksi tulkittava tapahtumahorisontti alkaa ja päättyy? Kaivaja seuraa maakerroksessa tapah-

tuvia pienenpieniä eroja kaivauslastansa kanssa parhaan kykynsä mukaan ja tulee samalla luoneeksi rajan, jossa täyttömaa loppuu ja lattia alkaa. Kaivaustutkimuksen tuloksena syntyvä muinaisjäännös tai sellaisen osa on siis fyysisesti ja kirjaimellisesti luomus; eräänlainen maakerrosten, kivenmurikoiden, juurakoiden, kasvinjäänteiden, ruukunpalasten, kaivausvälineiden, dokumentointilaitteiden ja dokumentoijien, sekä lukuisten muiden toimijoiden muodostama tapahtuma. Tässä tapahtumassa arkeologi valitsee ne todistusaineistot, jotka hän näkee oman tutkimusongelmansa kannalta tärkeinä.

Jos arkeologia on tällä tavalla osallinen oman tutkimuskohteensa luomiseen, tieteenalan omaksumia tutkimusmenetelmiä ja tietokäsityksiä ei voida arvioida pelkästään niille ennakoon määritellyn luotettavuuden valossa, vaan meidän tulee samaan aikaan kysyä, mitä ovat ne käytännölliset ja todelliset vaikutukset, joita tutkimustoiminnallamme on maailmaan. Jos tutkimusmenetelmät eivät vain kuvaa vaan osaltaan myös luovat tutkimustodellisuutta, spekulatiivisen merkitys ei ole vain tuottaa empiiristen havaintojen kautta tosiksi tai epätosiksi määritettäviä ehdotuksia. Spekulatiivista tulee siis yhtäältä tapa ennakoita kaikkia niitä ennalta-arvaamattomia tapoja, joilla arkeologinen tutkimus luo menneisyyttä.

Jos ei ole olemassa sellaista tutkimuksesta ja tutkimusmenetelmistä irrallista ulkoista ja objektiivista tosiasioiden maailmaa, jota vasten spekulatiivisten hyödyllisyyttä voidaan aukottomasti arvioida, tietoehdotelmien oleellisuutta pitää tarkastella sen valossa, mitkä niiden käytännölliset vaikutukset maailmaan ovat. Tämä puolestaan tarkoittaa sitä, että spekulatiivista tulee myös eettinen tapa ennakoita oman toiminnan, ja ennen kaikkea niin sanottuihin kylmiin faktoihin nojaavan, objektiivisena pidetyn tutkimustoiminnan mahdollisia vaikutuksia tieteen sisällä. Arkeologia on aina painiskellut oman itsensä kanssa siitä, onko se ihmistiede vai luonnontiede. Painiskelu on useimmiten hedelmätöntä ja päättyy ylläpitämään keinotekoista jakoa spekulatiivisten ihmistieteiden ja objektiivisten luonnontieteiden välillä. Joskus käy kuitenkin niin,

että luonnontieteellisiä menetelmiä päädytään pitämään luotettavampina ja niitä saatetaan siksi käyttää vahvistamaan vuosikymmenien tai jopa vuosisatojen aikana kerättyä tietoa, vaikka on epäselvää, missä määrin erilaisten menetelmien tuloksia voidaan ylipäätään verrata keskenään. Esimerkiksi genetiikassa viime aikoina tapahtuneen kehityksen myötä menneitä muuttoliikkeitä on alettu ennallistaa arkeologisen esineistön sijaan puhtaasti genetiikan keinoin. Ihmisjäänteistä saatavan DNA:n avulla voidaan tutkia esimerkiksi sitä, missä ja koska ihmiset ovat siirtyneet paikasta toiseen ja missä määrin heidän geneettinen perimänsä on sekoittunut paikallisen väestön perimään.

Muinaisgenetiikan lupaamat mahdollisuudet ovat kieltämättä vallankumouksellisia, mutta muinaisgenetiikkaa on myös parjattu sen tuottamasta yksinkertaistavasta menneisyyskuvasta. Ainakin toistaiseksi genetiikan avulla tuotetut mallit muinaisuudessa tapahtuneista muuttoliikkeistä ovat hyvin karkeitä ja tuppaavat hämärtämään yksilöllisiä eroja sekä kulttuurisia ja historiallisia nyansseja pelkistämällä ihmiset leveiksi nuoliksi isolla kartalla. Tämä tapa ei puolestaan eroa millään tavalla siitä, miten arkeologisten kulttuurien leviämistä kuvattiin vielä sata vuotta sitten. Vaikka yksinkertaistava esitystapa perustuu geneettisiin faktoihin, sillä voi olla haitallisia sosiaalisia vaikutuksia. Arkeologisista kansoista polveutuvat nykyihmiset saattavat kokea oman kulttuurisen, kansallisen tai yksilöllisen identiteettinsä ja historiansa tulleen väärinymmärretyksi, vääristellyksi tai jopa unohdetuksi.

Jako luotettaviin ja epäluotettaviin tutkimusmenetelmiin johtaa myös rahoituspoliittisiin ongelmiin. Siitäkin huolimatta, että luonnontieteelliset menetelmät kuten genetiikka saattavat tuottaa yksinkertaistavia malleja ihmisten liikkeistä ja yhteyksistä, niiden saama tutkimusrahoitus voi olla moninkertaista spekulatiivisena pidettyyn tutkimukseen verrattuna. Tutkimusrahoituksen epätasaisella jakautumisella on ainakin kahdenlaisia mahdollisia vaikutuksia. Yhtäältä voidaan kysyä, mitä tapahtuu pitkillä aikavälillä sellaiselle tutkimukselle, joka

ei tarjoa luonnontieteiden kaltaista lupausta objektiivisuudesta? Miten turvataan tutkimuksen tekeminen niille, jotka päättävät tehdä erilaista tutkimusta? Toinen vaikutus liittyy siihen, miten objektiivisena pidetyn tutkimuksen priorisointi vaikuttaa todellisuuskuvaamme. Jos tutkimusaineistot valitaan sen mukaan, mitä pidetään tutkimuksen tavoitteiden kannalta tärkeänä, ja jos tutkimus osaltaan vaikuttaa tutkimusaineistojen luonteeseen, tutkijan tulisi spekulatiivisten tietoehdotelmien eliminoinnin ja todentamisen lisäksi pyrkiä ennakoimaan niitä käytännöllisiä vaikutuksia, joita tutkimuksella on maailmaan. Objektiivisena pidetty tutkimus saattaa siis vahingossakin tulla hankaloittaneeksi sellaisen tutkimuksen tekemistä, jonka tavoitteet ovat niin sanotusti spekulatiivisempia.

Minä väitän, ja tämä on väitöskirjani loppupäätelmä, että spekulatiolla on oleellinen rooli arkeologiassa kahdesta syystä. Yhtäältä spekulatiosta tulee tapa ennakoita tutkimustoiminnan vaikutuksia itse tutkimuskohteeseen. Tuottaako esimerkiksi luotettavana pitämäni tutkimusmenetelmä ensisijaisesti vain sellaista tietoa, jota minä pidän tärkeänä, vai voiko se tehdä tärkeäksi myös epäoleellisenä pitämiäni ilmiöitä? Jättääkö luotettavana pitämäni menetelmä esimerkiksi huomioimatta menneisyyteen liittyviä epämääräisyyksiä tai sotkuisuuksia, joiden tunnistaminen ja hyväksyminen olisi kuitenkin tutkimuskohteen ymmärtämisen kannalta ehdottoman oleellista? Toisaalta spekulatiosta tulee tapa ennakoita tutkimustoiminnan sosiaalisia ja tiedepoliittisia vaikutuksia. Millä tavoilla minun tieto- ja totuus käsitykseni ja niiden valossa tärkeänä pitämieni asioiden tutkiminen vaikuttaa sellaiseen tutkimukseen, joka pitää aivan erilaisia asioita tärkeinä? Tästä syystä kahta tutkimustraditiota, esimerkiksi juuri luonnontiedettä ja ihmistiedettä, ei voi verrata vain sen perusteella, kumman tarjoamat tietoehdotelmat vastaavat paremmin kylmiä faktoja, vaan meidän pitää ottaa huomioon myös toimintatapojemme mahdolliset sosiaaliset ja poliittiset vaikutukset.

Jotta tutkimuksen vaikutusten mahdollisimman eettinen ennakointi olisi mahdollista, tutkijoiden tulee hyväksyä spekulatiivisuus

oleellisena osana tutkimusta. Tämä ei kuitenkaan tarkoita tiedollista anarkiaa tai objektiivisuuden kieltämistä. Päinvastoin, itsestäänselvyksinä pidettyjen, tiedon luotettavuutta koskevien oletusten kyseenalaistaminen ja uudelleenarviointi sekä erilaisten näkökulmien ja tavoitteiden tunnistaminen johtaa objektiivisempaan tutkimukseen.

Jos hyväksymme spekulatiivista kaikkiaan tutkimusta luonnehtivana moninaisuuksien ja mahdollisuuksien ennakoimisen ulottuvuutena, tulemme samalla hyväksyneeksi sen, että myös tietäminen on mahdollisuus. Jotta voisimme paremmin ymmärtää, mitä tietäminen mahdollisuutena voisi tarkoittaa, meidän tulee palata tarkastelemaan filosofian ja arkeologian terminologista suhdetta. Antiikin kreikkalaisille filosofia tarkoitti viisauden rakastamista, ei viisautta itsessään. Niin ikään arkeologian filosofia voisi tarkoittaa arkeologisen tiedon rakastamista, ei arkeologista tietoa itsessään. Spekulatiivisuuden omaksuminen arkeologisena filosofiana ja tieteellisenä asenteena voisi puolestaan tarkoittaa menneisyyden tietämiseen liittyvän vaihtelun ja epätodellisuuden hyväksymistä ja rakastamista. Emme ehkä koskaan saa tietää, missä, milloin, miksi ja mitä Suomessa tapahtui pronssikaudella, mutta pronssikaudenkaan tutkimusta ei pohjimmiltaan motivoi tietäminen, vaan se epämääräinen ja erottamaton tunne, että tiedämme ettemme tiedä, että tiedämme, että voisimme tietää, ja että tiedämme, että voisimme tietää eri tavalla.

Marko Marila väitteli Helsingin yliopiston Humanistisessa tiedekunnassa 22.2.2020 aiheesta *Introductory Notes to a Speculative Epistemology of Archaeology*. Vastaväittäjänä toimi kriittisen perintöarkeologian apulaisprofessori Þóra Pétursdóttir Oslon yliopistosta ja kustoksena professori Mika Lavento.

marko.marila@helsinki.fi

Marila, M. 2020. *Introductory Notes to a Speculative Epistemology of Archaeology*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Väitöskirja on myös elektroninen julkaisu: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5760-7>.